

УДК 811.161.2'367.623

Л. В. Романюк

Донецький національний університет (м. Вінниця)

ПРИКМЕТНИК ЯК НОМІНАТИВНИЙ ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ЛОКАТИВНОСТІ У СТРУКТУРІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ

Розглянуто механізми, моделі та специфічні риси утворення фразеологічних одиниць із семантикою локативності, їх конотативний, оцінний, стилістичний потенціал. Увагу зосереджено на прикметникові, що є одним з номінативних засобів утворення фразеологічних одиниць. Виокремлено семантичні групи у межах поля локативності, досліджено закономірності параметризації простору.

Ключові слова: прикметник, компонент, фразеологічні одиниці (ФО), номінативні лексичні одиниці, конотація, локативність.

Романюк Л. В. Донецький національний університет (г. Вінниця). *ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ КАК НОМИНАТИВНОЕ СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЛОКАТИВНОСТИ В СТРУКТУРЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЫ*

Рассмотрены механизмы, модели и специфические черты образования фразеологических единиц с семантикой локативности, их коннотативный, оценочный, стилистический потенциал. Внимание сосредоточено на имени прилагательном как одном из номинативных средств образования фразеологических единиц. Выделены семантические группы в пределах поля локативности, исследована параметризация пространства.

Ключевые слова: прилагательное, компонент, фразеологические единицы (ФЕ), номинативные лексические единицы, коннотация, локативность.

Romanyuk L.V. Donetsk National University (Vinnytsia). *ADJECTIVE AS A NOMINATIVE MEANS OF LOCATIVITY IN THE STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS*

The article reviews mechanisms, models and specific features of the phraseological units formation with locative semantics, their connotative, evaluative, stylistic potential. The focus is on the adjective that is one of the nominative means of phraseological units formation. On the basis of the collected and analysed matters semantical groups within the field of locativity are distinguished, patterns of space, point, place parameterization in quantitative and qualitative terms are examined, measurable characteristics of locum as a space and as a subject are defined. Pragmatic use of the adjective defined as the part of phraseological field of locativity. It's an anthropocentric nature of spatial relations. It has studied the features of updating pragmasemantic locative categories: subcategory of the person; subcategory of the subject; subcategory of the place and time; subcategory of the abstractions. The adjectives-components and procedural phraseological units have been analysed and the role of antonymic and synonymous relationships in the phraseological verbalization has been defined. Features of the adjective use for spreading idioms to enrich internal idiomatic way has been examined.

Key words: adjective, component, phraseological units (PhU), nominative lexical units, connotation, locativity.

Сучасна лінгвістична наука особливо увагу приділяє проблемам дослідження людського фактора в мові. Фразеологія є надзвичайно вдячним та багатобічним джерелом виокремлення антропологічного начала вербальності. Механізми моделювання таких структурно та значеннево специфічних одиниць, як фразеологізми, потребують особливого підходу з боку лінгвістики. Слід особливо увагу звернути на процеси вербалізації провідних формантів мовно-культурної картини світу. Це простір і час, життя і смерть, що певним чином є вербалізованими на мовному рівні.

Природно, що для фразеологічної вербалізації найбільш продуктивною виявилася група номінативних одиниць. Актуальність даної статті зумовлена необ-

хідністю дослідити репрезентацію фразеологічної вербалізації локативності за допомогою номінативних одиниць, зокрема прикметника.

Проблема компонентного складу ФО (фразеологічної одиниці) перебуває серед наукових інтересів багатьох вітчизняних лінгвістів (Л. Г. Авксентьєв, І. Б. Іванова, Л. Г. Скрипник, Л. М. Пелепейченко, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко та ін.). Механізм формування фразеологічного значення на основі або за участю компонента-прикметника розглядалася О. В. Логіною, О. М. Чепасовою, а специфіка поліцентричних фразеосемантичних полів досліджувалася О. О. Селівановою, Ж. Б. Усенко-Чорною, Л. М. Пелепейченко та ін. Локативність як вербальний параметр опрацьовано у працях М. Ф. Алефіренка, В. М. Телія, С. Б. Фоміної тощо.

Мета статті полягає в окресленні суті процесу фразеологічної вербалізації з виокремленням вербалізаторів фразеологічних одиниць із семантикою локативності. Досягнення мети передбачає вирішення завдання охарактеризувати особливості номінативного потенціалу прикметника у складі ФО в межах семантичної категорії локативності.

Засоби фразеологічної вербалізації локативності за формальними ознаками поділяють на номінативні (субстанційні, ад'єктивні та адвербіальні компоненти), процесуальні (дієслова зі значенням переміщення, руху в просторі), релятивні (афікси, прийменники та сполучники чи сполучникові слова). Номінативними називаються такі лексичні одиниці, які прямо або опосередковано виступають номінаціями локативності на фразеологічному рівні, оформлюючи його в категоріях предметності, непроцесуальної ознаки. Номінативні одиниці «покривають» мікрополе статичної локативності – місця, локусу.

До номінативних засобів вираження локативності належать прикметники, з якими пов'язане уявлення про форму як ознаку простору. Через ад'єктив відбувається параметризація простору в кількісному та якісному відношеннях, об'єктивуються вимірні ознаки локусу як простору і як предмета. У прикметнику виразно представлено антропоцентричний характер просторових відношень, що виявляється на рівні синтаксису.

Компонент-прикметник виконує структурно й семантично фразеотвірну роль, що призводить до втрати традиційної семантики, граматики та актуалізації нових лексико-граматичних і синтагматичних зв'язків. Наприклад: тільки тепле місце – *місце лишилося (тепле місце)* [8, с. 496], загнати в кут – *загнати в глухий кут* [Там само, с. 407].

Під час формування ФО на основі нефразеологічного словосполучення кожен компонент втрачає своє семантичне ядро, актуалізуючи лише такі специфічні семи, котрі й беруть участь у продукуванні нового фразеологізму. Прикметники-компоненти ФО у роботі розділено на декілька семантичних груп у межах поля локативності: колір (*червоний, білий, чорний*), просторові якості (*довгий, короткий, правий, лівий, великий, малий, вузький, широкий*), фізичні якості (*невірний, вторований, темний, старий, сухий*). У межах категорії локативності відносно-присвійні прикметники змінюються на якісні. О. О. Потебня зазначав: «У міру того, як зв'язок прикметника відносного з його першообразним іменником стає у свідомості більш і більш віддаленим, збільшуючи його відстороненість, безвідносність та якісність, оскільки якісність прикметника є лише друге ім'я його відносності. Разом із тим, цей прикметник стає виразом якості постійної» [3]. Як компонент фразеологізму прикметник зазнає семантичних перетворень на рівні категорійного, субкатегорійного та індивідуального значень.

У складі ФО компонент-прикметник належить до певної предметно-тематичної групи, до фразеосемантичного поля локативності. Наприклад, *вузьке місце* [8, с. 161], *широкий жест* [Там само, с. 963], *вовче гніздо* [Там само, с. 175],

тепленське гніздечко [8, с. 175] втрачають зв'язок із предметно-тематичною групою ознаки представників тваринного світу. Проте обов'язковим складником таких ФО є атрибутивний компонент, який у вільному вживанні визначає семантику тваринності.

У процесі фразеотворення вибирається така сема, що виражає через виділення певної властивості культурні, міфопоетичні, традиційні конотації певного колективу мовців щодо, наприклад, тварини. У цьому випадку спостерігається узгодження семантично залежного та семантично головного компонентів у складі образної структури ФО. Наприклад: *зелений (давати зелену вулицю* [Там само, с. 332]), *золотий (купатися в золоті* [Там само, с. 344]), *золота середина* [Там само, с. 343], *білий (білий світ* [Там само, с. 30]), *червоний (проходити червоною ниткою* [Там само, с. 946]) втрачають зв'язок із семантикою визначення кольору чи матеріалу.

Фразеологізми на позначення локативності з компонентом-прикметником можна поділити на такі прагмасемантичні категорії: субкатегорія особи; субкатегорія предмета, місця і часу; субкатегорія абстракцій [2; 6].

Прикметники, що організують категорію предметно-локальних ФО, виконують певні функції. Такі фразеологізми (наприклад, *вирушати в останню путь* [8, с. 591], *не остання спиця в колесі* [Там само, с. 591]) мають фразеотвірний прикметник. Семантичний центр припадає на прикметник, відсутність останнього у складі фразеологізму руйнує образ і саму одиницю. Фразеологізм *прокрустове ложе* [Там само, с. 708] виникає на основі давньогрецького міфу про розбійника на прізвисько Прокруст (грецькою «той, хто розтягує»), який відповідно до розмірів свого ліжка для гостей або витягував нещасних, або відрубав їм ноги. Прикметник «прокрустове» є змістовітвірним, оскільки вказує на певний конкретний міфологічний персонаж.

У структурі фразеологізму прикметник-компонент трансформує свої значеннєві пріоритети: змінює індивідуальне лексичне значення в системі ієрархічно зв'язаних сем на компонент значення в образній структурі ФО. Відносний прикметник у складі ФО зазнає додаткового впливу на свою семантику. Він може існувати водночас із властивостями первинної функції (виявляти ознаку предмета у зіставленні з іншими) й розвивати якісне значення. Належність до розряду активізується тільки у структурі певного фразеологізму. Наприклад: *золоте дно* [Там само, с. 344] (якісне значення «створений із золота, невичерпне джерело статків»), але *золота середина* [Там само, с. 343] (на протигагу кінцю і початку), *золотий фонд* [Там само, с. 344] (відносне абстрактне значення, виявлене у зіставленні з іншими реаліями). Присвійні прикметники-компоненти, зазнаючи змін після кількох стадій семантичних трансформацій, через процеси вторинної номінації втрачають первинну комунікативну мету. Це стосується ФО з прозорою семантикою та міфолого-історичною, літературною генезою. У семантиці зберігається елемент зіставлення як «там», як «такий простір»: *аріаднина нитка* [Там само, с. 15], *бочка Данаїд* [Там само, с. 220].

У предметних фразеологізмів моделі «прикметник + іменник на позначення локативності» фразеологічне значення формується на основі просторових субкатегорійних та категорійних сем граматично домінантного компонента, а прикметник створює індивідуальне значення та конотації цілісної ФО. Щодо номінативного потенціалу прикметника у складі предметних фразеологізмів, то найбільш продуктивна модель – двокомпонентна. У такій структурі прикметник – структурно та семантично обов'язковий складник. Наприклад: *світ – по широких світах* [Там само, с. 963], *шлях – кривавий шлях* [Там само, с. 966], *місце – вузьке місце* [Там само, с. 495], *насиджене місце* [Там само, с. 495]. Найменшу продуктивність

мають присвійні прикметники-компоненти ФО поля локативності: *аріаднина нитка* [8, с. 15], *вистіти домкловим мечем* [Там само, с. 220], *бочка Данайд* [Там само, с. 220].

Відносні прикметники можуть трансформуватися в якісні у складі ФО, оскільки вони мають достатньо великий номінативний потенціал: *до кривавого поту* [Там само, с. 396], *крокодилові сльози* [Там само, с. 401], *кругова порука* [Там само, с. 402], *вірний шлях* [Там само, с. 131], *до гробової дошки* [Там само, с. 199], *із гороб'ячий скік* [Там само, с. 191] тощо. Найактивніше у фразеологічній вербалізації беруть участь багатозначні, власне українські прикметники, наприклад: *з далекого далеко* [Там само, с. 219], *у дальні світи* [Там само, с. 220], *вузьке місце* [Там само, с. 161], *ставати на слизьку дорогу* [Там само, с. 825], *народитися під щасливою зіркою* [Там само, с. 970].

Якісно-обставинні фразеологізми співвіднесені з прислівниками та визначають просторові позиції «Я – простір». Продуктивними моделями є: якимось чинном (застигла форма), в якомусь світлі, в якомусь порядку, у якійсь формі. У таких твірних моделях компонент-прикметник є обов'язковим і структурно, і семантично. Ці властивості дозволяють у межах фразеосемантичного поля формувати синонімічні та антонімічні зв'язки. Наприклад: *на офіційному рівні – на неофіційному рівні*; *рівна дорога* [Там само, с. 736] – *бита дорога* [Там само, с. 263]; *високий рівень – достатній рівень*.

Склад процесуальних фразеологізмів визначає наявність дієслівного компонента або його еквівалента. Такі дієслова-компоненти зберігають інваріанту семантику дії як такої, можливість формувати категорійні значення ФО. Особливість процесуального фразеологізму в тому, що усі його компоненти зберігають формальні ознаки, але змінюють семантику і прагматику. Це й визначає правила використання прикметника у складі процесуальних фразем. Наприклад: *влучити в живу рану* [Там само, с. 138], *виводити на вірний шлях* [Там само, с. 131]; *залізати у високі високості* [Там само, с. 312], *бути на сьомому небі* [9, с. 386], *не взятися ні за холодну воду* [Там само, с. 388].

В українській літературній мові процесуальні фразеологізми із семантикою локативності утворюються за продуктивною моделлю: «дієслово + прикметник + іменник (непрямий відмінок)»: *грати першу скрипку* [8, с. 75], *відтісняти на задній план* [Там само, с. 127], *іти к бісовому батьку* [Там само, с. 350], *іти протоптаними стежками* [Там само, с. 713]. Прикметники-компоненти процесуальних фразеологізмів найчастіше належать до розряду якісних: кольори (*держати в чорному тілі* [Там само, с. 950], *чорно перед очима* [Там само, с. 950], *бачити в рожевому світлі* [Там само, с. 743], *дивитися крізь рожеві окуляри* [Там само, с. 743], *давати зелену вулицю* [Там само, с. 332]); просторові якості (*відкласти у довгий ящик* [Там само, с. 255], *бути на короткій нозі* [Там само, с. 391], *близький світ* [7, с. 3], *семимильними кроками* [9, с. 408], *коротка кишка* [8, с. 391]); якісно-оцінні (*сидіти на чужому возі* [Там само, с. 143], *загнати у сліпу вулицю* [Там само, с. 161], *мокрого місця не залишити* [Там само, с. 743], *лежати на смертному ложі* [Там само, с. 448]).

Як засіб вербалізації у фразеології використовуються також антонімічні, синонімічні зв'язки. Внутрішня форма процесуальних фразеологізмів утворюється за умови протиставлення антонімічних або ж синонімічних прикметників-компонентів: *від Аза до Іжиці* [Там само, с. 19]; *Альфа і Омега* [Там само, с. 20]. Можливим є застосування іншої моделі: *бити в лоб* [Там само, с. 27] – *бити у тім'я* [Там само, с. 27], *у п'яти бити* [Там само, с. 725] – *у голову бити* [Там само, с. 185]. Однакове значення ФО вербалізоване за допомогою антонімічних лек-

сем, які мають спільну сему «частини тіла». Ця спільність уможливило використання антонімічних пар у синонімічних ФО.

У ФО із семантикою локативності компонент-прикметник може підлягати метафоризації, докорінно змінюючи своє значення, а компонент дієслова (особливо багатозначний) зберігає своє формальне граматичне значення й розвиває характерну для нього сему, що передає семантику спрямованої дії, процесу ФО загалом. Наприклад: *йти уторованим шляхом* [8, с. 966], *виводити на вірний шлях* [Там само, с. 966], *йти шляхом найменшого опору* [Там само, с. 966]. Наведена модель є продуктивною в українській фразеології завдяки властивості формувати конотації фразеологізмів.

Процесуальні ФО використовують прикметник-компонент для поширення ідіоми з метою збагачення внутрішнього образу. Наприклад: *бути в старій скрині* [5, с. 175], *бути на божій дорозі* [Там само, с. 309]. Усі процесуальні фразеологізми із семантикою локативності такого типу структуровані за моделлю «дієслово + прикметник + іменник»: *очі на мокрому місці* [8, с. 599], *дивитися в завтрашній день* [Там само, с. 235], *наставляти на вірну путь* [Там само, с. 131], *відходити у довічний сон* [Там само, с. 120]. Компонент-прикметник, який виконує конотативну або уточнювальну функцію, збагачує фразеологічний образ: *мати довгі руки* [Там само, с. 471]. У таких ФО прикметник є конкретизатором фразеологічного значення, а за розрядом може бути якісним (*міряти великою мірою* [Там само, с. 72], *бути у великій пригоді* [Там само, с. 72]), відносним (*потрапити в залізни руки* [5, с. 165], *вийти сухим з води* [Там само, с. 64]), присвійним (у минулому) прикметником (*йти до бісового батька* [8, с. 467], *іди до чортової матері* [Там само, с. 466], *перебувати на пташиних правах* [5, с. 32], *не ступала людська нога* [8, с. 454]).

Семантична структура фразеологізмів може бути замкненою за наявності компонента-прикметника. За відсутності такого компонента залишається незавершеною образна структура, наприклад: *зайти в кут* [5, с. 170].

Прикметник як компонент ФО бере участь у формуванні конотацій ФО поля локативності: позитивної або негативної оцінки фразеологічного образу, може бути виразником рівня експресивності та емотивності. Наприклад: *під відкритим небом* [8, с. 27], *відсунути на задній план* [Там само, с. 126], *зрушити з мертвої точки* [Там само, с. 483], *болоче місце* [Там само, с. 495].

Фразеологізм *стояти на божій дорозі* [Там само, с. 264] складається не з елементів лексичних значень дієслова та іменника, а є квінтесенцією християнської міфологеми. Використовуваний прикметник вносить суттєві зміни до значення та структури (трикомпонентність), додає узагальнене значення ФО, сакральний елемент оцінки, сему експресивності «дуже».

Дистантність створюється прикметниками, які можуть вказувати на ставлення до особистості (предмета) – *потрапити у добрі руки* [Там само, с. 71], *на останніх днях* [Там само, с. 252]; до місця – *золоте дно* [Там само, с. 251]; до абстракції (міфологеми) – *виводити на широку дорогу* [Там само, с. 264].

Конотативну функцію у маркуванні загального значення фразеологізму виконують переважно якісні прикметники: *чужий, хороший, вторований, вузький* тощо; проте використовуються присвійні (ті, що були присвійними) або відносні прикметники: *божий, дерев'яний, осиновий, останній, великий, кругленький*.

Як окрему групу слід розглядати фразеологізми на позначення локативності, що утворилися шляхом експлікації об'єктного дієслова і предметної ФО, остання у складі новоутвореної одиниці виконує роль іменного компонента: *наступити на мозоль* [Там само, с. 502] – *випадати з поля зору* [Там само, с. 9]. Ці

ФО утворені за моделлю підрядного словосполучення та приєднання до нього об'єктного дієслова. Основою є предметний фразеологізм.

У складі фразеологічної моделі «дієслово + предметний фразеологізм» прикметник не бере участі у творенні нового фразеологічного значення, оскільки він входить до складу предметної одиниці. Наприклад: *чужі руки* [8, с. 771], *птах низького польоту* [9, с. 404], *верства келебердянська* [Там само, с. 348].

Отже, можемо зробити висновки: прикметники у складі просторових ФО проходять декілька етапів семантичних трансформацій; компонент-прикметник може зумовлювати належність ФО до певних семантичних груп, впливати на диференціацію індивідуального фразеологічного значення. У складі ФО локативності компонент-прикметник є достатньо продуктивним фразеотвірним засобом. Процесуальні поля локативності мають відкриту моделювальну систему, тобто не обмежені у новотворах. Крім того, нові ФО марковані індивідуальною модальною, оцінною кваліфікацією.

Бібліографічні посилання

1. **Іванова І. Б.** Стереотипи мовленнєвої діяльності у фразеології: архетипи або відчуження / І. Б. Іванова // Мова і культура. – К., 2008. – Вип. 10. – Т. 3. – С. 13–17.
2. **Логинова О. В.** Фразеологические возможности компонентов-прилагательных / О. В. Логинова // Фразеология в аспекте науки, культуры, образования : сб. науч. ст. – Челябинск, 2001. – С. 80–82.
3. **Потебня А. А.** Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 191 с.
4. **Телия В. Н.** Русская фразеология : семант., прагмат. и лингвокультуролог. аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 286 с.
5. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
6. **Чепасова А. М.** Фразеология русского языка : [книга для юношества] / А. М. Чепасова. – Челябинск : ЧГПУ, 1993. – 215 с.
7. **Дубровський С. В.** Московсько-українська фразеологія / С. В. Дубровський. – К., 1917. – 147 с.
8. Фразеологічний словник української мови. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.
9. Шкільний словник української мови: синоніми, антоніми, омоніми, пароніми, фразеологізми / уклад. Т. К. Співак. – Х. : Весна, 2008. – 432 с.

Надійшла до редколегії 12.02.15

УДК 811.161.2:81'276.6:34

Н. В. Руколянська

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ПОЛІСЕМІЯ В ТЕРМІНОЛОГІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Досліджено явище полісемії у сучасній українській термінології кримінально-процесуального права, проаналізовано основні типи багатозначних лексем, що функціонують у субмові зазначеної галузі, виявлено джерела їх виникнення та особливості функціонування.

Ключові слова: полісемія, правнича термінологія, кримінально-процесуальна термінологія, метонімія, метафора, зовнішня полісемія, внутрішня полісемія.